

ROZHLADY

KRISTÍNA PAVLOVIČOVÁ – JOZEF PAVLOVIČ*

Literárny kontext staroslovienskeho výrazu
Ѡ огнѧ горещѧго в Proglase

PAVLOVIČOVÁ, K. – PAVLOVIČ, J.: Literary Context of the Old Slavic Expression Ѡ огнѧ горещѧго (“ot ognja goreshtago”) in Proglas. *Slavica Slovaca*, 58, 2023, No 1, pp. 118-121 (Bratislava).

Based on the criticism of the translation of Constantine's Proglas, this study contains an argument advocating a new translation of the Old Slavonic fragment Ѡ огнѧ горещѧго (“ot ognja goreshtago”). When applying our proposal, taking into account the micro-stylistics, the semantics of the word combination with the lexeme *fire* will change thanks to the epithet from the simple semantics of the property of fire to an anthropologically relevant expression, naming the human condition, i.e. in the Slovak translation the whole expression will sound *mučivého ohňa* (*tormenting fire*). We identify the attribute in Old Slavic as a present active participle, which can be declined as an adjective. Such a translation is also supported by the relation of the expression with the verb *огорѣчитисѧ*, which occurs seven times in the paschal sermon of St. John Chrysostom.

Microstylistics, Old Slavic present participle, translation, translation criticism, theological meaning, epithet.

Predložkový výraz Ѡ огнѧ горещѧго sa nachádza v úvodnom poučení Proglasu o pôsobení štyroch evanjelií (pomenovaných metonymicky podľa ich autorov). Takúto podobu má v najstaršom Chilendarskom rukopise z 13. stor.¹ V Hilferdingovom rukopise zo 14. stor. má podobu Ѡ ѡгнѧ горещѧго.² V Chludovovom rukopise zo 14. stor. je zapísaný Ѡ ѡгнѧ горѣщѧго.³ V najmladšom Trojickom rukopise zo 16. stor. má podobu Ѡгѧ ѡгнѧ горѣщѧго.⁴ Rozdielnosť v písomnom zázname možno pripísať jednak vplyvu jazykového prostredia, v ktorom rukopisy vznikali, keďže prvé tri sú srbskej proveniencie a posledný ruskej. Ale aj veľkému časovému odstupe medzi jednotlivými prepismi, pričom treba rátať aj s určitým písárskym individualizmom, a to v rozsahu medzi úzom a chybovosťou. V rekonštrukcii R. Nahtigala (1943) má tento výraz podobu Ѡгѧ ѡгнѧ горѣщѧго.⁵ Ďalej ho budeme uvádzať podľa najstaršieho rukopisu. Uvedeným výrazom sa pomenúva jeden z účinkov evanjeliovej nauky. Tak ako sú štyri evanjeliá, aj ich

* Dr. theol. Kristína Pavlovičová, PhD.; doc. Dr. Jozef Pavlovič, PhD., Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Priemyselná 4, 918 43 Trnava, kristina.pavlovicova@truni.sk; reservage@gmail.com.

¹ Porov. Pavlovičová, K.: Veľkomoravský Proglas. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2016, s. 97 a 99.

² Porov. Pavlovičová, K.: Veľkomoravský Proglas, c. d., s. 104.

³ Porov. Pavlovičová, K.: Veľkomoravský Proglas, c. d., s. 107.

⁴ Porov. Pavlovičová, K.: Veľkomoravský Proglas, c. d., s. 110.

⁵ Porov. Pavlovičová, K.: Veľkomoravský Proglas, c. d., s. 117.

účinky sú štyri, pričom pri ich vymenúvaní sa striedajú pozitívne s negatívnymi javmi (označujeme ich znakmi + a –):

1. radosť zo zaľúbenia krásy duše (+)
2. odvrátenie záhuby sveta (–)
3. nájdenie rajskeho života (+)
4. únik od ohňa... (–).

Vo výpočte práve pri štvrtom z nich vzniká problém s prekladom prívlastku, a tak aj celého spojenia. Táto vec sa čiastočne pertraktuje v monografii *Veľkomoravský Proglas*,⁶ pričom sa kriticky hodnotia viaceré známe slovenské a české preklady, v ktorých substantívum *oheň* je rozvité v anteponovanom genitívnom prívlastku ako *horúci* (Stanislav),⁷ *horoucí* (Vašica),⁸ *horiaci* (Turčány),⁹ *hořící* (Kučera)¹⁰ a napokon výraz ako celok obsadzuje preklad s celkom odlišnou lexémou v rozvíjanom výraze u J. Zambora: *horúce plamene*.¹¹ V našom návrhu *mučivý oheň* sa odrážajú nie chronicky známe vlastnosti ohňa, ale odráža sa v ňom stav človeka, ktorý je v teologálnom zmysle zatratený. Naznačuje sa to aj súvislosťou staroslovenskeho genitívneho prívlastku *горещи-ро* so slovom *горещь* s významom „muka, utrpenie, horkosť“, ale aj „zloba, zlosť, nenávisť“.¹² Cieľom tohto príspevku je potvrdiť uvedený návrh prostredníctvom komparatívnej argumentácie.

Staroslovenské substantívum ženského rodu *горещь* má v češtine ekvivalent *hoře*; pre slovenského percipienta tu môže výrazne objasniť významovú stránku pomenovania obraz Jána Zrzavého *Hoře* (1915). Jeho jedinečná výrazovosť výtvarného jazyka rukolapne vystihuje skutočnosť, že *hoře* je vnútorný stav človeka.¹³ Evidentná je tu ďalej súvislosť so slovesom *hořekovat*. Kým k substantívu slovenčina ekvivalent nemá, sloveso *horekovať*, t. j. „nariekať, bedákať“ alebo „ponosovať sa, sťažovať sa s plačom“ sa zachytáva v *Slovníku slovenského jazyka I* na s. 507.¹⁴ Najviac relevantných informácií uvádza Ľ. Králik v *Stručnom etymologickom slovníku slovenčiny*.¹⁵ Podľa tohto autora expresívne sloveso *horekovať* s významom „nariekať, bedákať“, hoci je veľmi starodávne, známe už v praslovančine (*gorje*), vyskytuje sa podľa písomných záznamov v slovenčine od 17. storočia. Zároveň sa tu uvádza významová príbuznosť so substantívom *pečalь* (*печаль*) „trápenie, zármutok, smútok“, doloženom v staroslovenčine.

Ako vidieť, na denotatívnej úrovni tak slovo *gorje*, ako aj *pečalь* súvisia s horením, ohňom, pečením. Táto súvislosť je zrejmá aj v doterajších prekladoch Proglasu. Keďže text má náboženskú dikciu, do tohto rámca treba zasadiť aj mikroštylistiku problémového výrazu, čo nie je jednoduchá prekladateľská operácia.¹⁶ Nápomocný pri tom môže byť kontext biblického textu,

⁶ Pavlovičová, K.: *Veľkomoravský Proglas*, c. d., s. 55.

⁷ Stanislav, J.: *Dejiny slovenského jazyka III*. Texty. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1967, s. 105.

⁸ Vašica, J.: *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha: Lidová demokracie, 1966, s. 103.

⁹ In Pauliny, E.: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964, s. 131, ako aj in Pauliny, E. – Turčány, V.: *Proglas*. In: *Proglas*. Preklady a básnické interpretácie. Bratislava: LIC, 2012, s. 10.

¹⁰ Kučera, M.: *Konstantin Filozof: Proglas*. Do češtiny prebásnil Martin Kučera. Praha: Slovensko-český klub, 2006, s. 9.

¹¹ Zambor, J.: *O Proglase a jeho básnických prekladoch*. In Pekarovičová, J. – Vojtech, M. (red.): *Studia Academica Slovaca 42*. Prednášky XLIX. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Bratislava: Univerzita Komenského, 2013, s. 34.

¹² Бончев, А.: *Речник на църковнославянския език*. Том I. А – О. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2002, c. 131.

¹³ *Obraz* je dostupný na stránke <https://www.artplus.cz/cs/aukcni-zpravodajstvi/1/1-art-consulting-a-adolf-loos-apartment-and-gallery-19-10-2011> [cit. 23. 3. 2023].

¹⁴ *Slovník slovenského jazyka*. Zv. I, a – k. Ved. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959, s. 507.

¹⁵ Králik, Ľ.: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, vyd. SAV, 2015, s. 204.

¹⁶ Porov. Popovič, A.: *Teória umeleckého prekladu*. Bratislava: Tatran, 1975, s. 251.

ktorý bol pre autora Proglasu isto autoritatívnym textom. Lexéma *oheň* patrí v Biblii medzi častejšie sa opakujúce lexémy s kladným aj záporným hodnotením. V starozákonných textoch sa v ohni zjavoval anjel, ale hovoril cezeň aj sám Boh prostredníctvom horiaceho kra; rovnako však oheň je aj výrazom trestu bezbožníkov. Podobný stav je v novozákonných spisoch. Spomína sa tu krst Duchom Svätým a ohňom, ale veľa atribútov ho umiestňuje do negatívnej polaroty: oheň tu môže byť neuhastiteľný, pekelný, večný, nehasnúci aj divný... V Apokalypse je oheň prostriedkom trestu za modloslužbu: „*Ak sa niekto bude klaňať šelme a jej obrazu a prijme znak na svoje čelo alebo na svoju ruku, aj ten bude piť z vína Božieho hnevu, nezriedeného, naliateho do čaše jeho hnevu, a bude mučený ohňom a sírou pred svätými anjelmi a pred Baránkom*“ (Zjv 14,10). Tu sme pri koreni veci. Pre kresťanského vierozvestcu Slovania mali svoje náboženstvo, avšak pohanské, pri ktorom sú uctievané božstvá na úrovni modiel. Vymaniť ich z nich môže iba kresťanská evanjelizácia. To podporuje našu mienku, že štvrtý a posledný účinok evanjelií uvedený v citovanej pasáži Proglasu je únik od *mučivého ohňa*, teda za náležité pokladáme spojenie – už s anteponovaným, t. j. zhodným prívlastkom, ako napokon aj u spomínaných prekladateľov – *mučivý oheň*. Sémanticky by bolo nie veľmi výrečné charakterizovanie ohňa ako *horúceho* či *horiaceho*, a to aj v Zamborovom prípade zámeny *ohňa* výrazom *plamene*. Z hľadiska kolokability síce je aplikácia týchto prívlastkov možná, ale štylisticky a sémanticky neúčinná. Veď v podstate semémy *oheň* je tak séma „horieť“, ako aj séma „horúci“. Takéto prívlastky v spomínaných básnikých prekladoch predstavujú skôr neúčinnú redundanciu.

Popri významevej charakteristike staroslovienskeho tvaru *goręšti* vzniká otázka, ako ho hodnotiť z hľadiska jazykovej formy. Staroslovienskou príponou *-ęšti* sa tvorí činné prídavné prídavné, napr. *proęšti* od *prosiť* (*prosiť*), *trępęšti* od *trępęti* (*trpieť*),¹⁷ a tak možno identifikovať aj tvar *goręšti*, v starosloviencine (teda ešte pred zánikom nosoviek) *goręšti*. V slovenčine by mu potom zodpovedala podoba *mučiaci*. Keďže ide o psychickú oblasť, môže tu súčasne vznikáť nežiaduca personifikácia alebo prinajmenšom animizácia: *mučiaci oheň* podobne ako *mučiaci nástroj*, teda oheň či nástroj, ktorý mučí. Aby sa animizácia odstránila, možno ho nahradiť vzťahovým prídavným menom *mučivý*.

Výraz *горещаго* je tvar gen. sg. prídavného prídavného činného, utvorený od infinitívu *горѣти*. Ako adjektívium má zložené menné skloňovanie, pri ktorom sa k mennému tvaru pridala gramatická morféma *-jego*. Tvar *goręštаго* vznikol po kontrakcii pôvodného tvaru *goręštajego*, ako aj po zániku nosoviek. Uvedené prídavné je bohato doložené v rôznych pádových tvaroch v exemplifikáciách hesla *горѣти* v *Slovníku jazyka staroslověnského I.* na s. 423. V tom istom slovníku sa na s. 423 uvádza substantívum *горк* s českým ekvivalentom *hoře*; ďalej *zope*; *Weh*, *Übel* a na s. 424 *горксть* s českým ekvivalentom *hořkost*, ako aj s ďalšími inojazyčnými výrazmi: *zoreчь*, *zoreсть*, *Bitterkeit*. Obidve substantíva spája významová príbuznosť so slovesom *горѣти*. Jiří Rejzek uvádza ku knižnému českému slovu *hoře* s významom „bol, zármutek“, že má pôvod v praslovanskom *gor'e* a že je utvorené od rovnakého základu ako *horiet'*. Ďalej konkretizuje uvedenú významovú súvislosť ako výsledok významového posunu: „hořet, páliť“ → „bol, zármutek“, pričom uvádza, že takýto posun je v jazyku bežný.¹⁸

Aj porovnanie významovo blízkych predponových slovies môže priniesť veľmi užitočný výsledok. V II. zväzku *Slovníka jazyka staroslověnského* sa na s. 513 nachádza heslo *огорьчити*. Toto predponové sloveso má českú sémantizáciu „naplniti hořkostí, trpkostí“.¹⁹ Exemplifikácie

¹⁷ Porov. Večerka, R.: *Staroslověština*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984, s. 153.

¹⁸ Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001, s. 209.

¹⁹ *Slovník jazyka staroslověnského II. K – O. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Hl. red. J. Kurz. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1973, s. 513.

k nemu sú z Homílií sv. Gregora Veľkého. Jeho viacnásobné použitie však možno doložiť aj z paschálnej (veľkonočnej) homílie Jána Zlatoústeho, ktorá sa dodnes pravidelne raz do roka číta v pravoslávnej bohoslužbe na konci utierne Paschy, v bohoslužobných knihách uvádzanej cirkevnoslovanským nadpisom *Vo svjatúju i velíkuju ned'ilu Páschi utra*. V najväčší sviatok roka je klérus bázlivý prichádzať s vlastnou homíliou, a preto siaha za overeným textom svätca, pri ktorom už prímene Zlatoústy je zárukou, že jeho text na tento deň je tou najvhodnejšou voľbou. Homília má skrátenejší názov *Slovo oglasitelnoje* (Poučné slovo) a býva súčasťou tzv. rubriky: *Íže vo svjatých otca nášego Joánna Zlatoústago slóvo oglasitelnoje (Poučné slovo nášho otca svätého Jána Zlatoústeho)*. Keďže táto homília sa dostala dokonca do oficiálnych bohoslužobných kníh ako ich integrálna súčasť pre vysokú autoritu autora, možno s istotou konštatovať, že autorovi Proglasu bol text veľmi dobre známy, ba dokonca mohol byť jeho prekladateľom z gréčtiny do staroslovienčiny. Je v ňom pasáž, v ktorej sa sloveso *огорьчити* v tvare imperatívu na malej ploche opakuje sedem ráz. Ide o apostrofické oslovenie v priamej reči proroka Izaiáša, ktorý oslovuje peklo, porazené Kristovým vzkriesením. Pasáž v cirkevnosloviančine znie takto:²⁰ *Никѣже да оѣвоитса смѣрти, своводи бо насъ сѣсова смѣрть. оѣгаси ю, иже ѿ неа держимый. плѣни аа, сошедый во аа. ѿгорчи его вкисивша плѣти егѡ. И сѣе предприемый исаа возопи: аа, глаголетъ, ѿгорчиса, срѣтъ тѣ долѣ. ѿгорчиса, иво оѣпраздниса. ѿгорчиса, иво порзганъ вѣсть. ѿгорчиса, иво оѣмертвиса. ѿгорчиса, иво низложиса. ѿгорчиса, иво свазаса.*

Na lepšie porozumenie kontextu posluži náš preklad do slovenčiny: *Nech sa nik nebojí smrti, lebo Spasiteľova smrť nás oslobodila. Zničil ju ten, ktorého zajala. Zostúpil do pekla a peklo znivočil. Ono sa zarmútilo, keď skúsilo jeho telo. Prorok Izaiáš to predvídal a zvolal: peklo, vraví, rmúť sa, stretajúc ho tam dolu, rmúť sa, lebo on ťa odstavil, rmúť sa, lebo si porazené, rmúť sa, lebo si umírtvené, rmúť sa, lebo si pokorené, rmúť sa, lebo si spútané!*

Pri týchto ukázkach nemusí pôsobiť rušivo, že sú v cirkevnej slovančine, a nie v archaickejšej staroslovienčine. Lexéma *огорьчити* môže mať v obidvoch jazykoch takmer zhodnú podobu, pričom v niektorých cirkevnoslovanských redakciách bude iba hláska *g* výslovnostne variovaná hláskou *h* a môže sa vytratiť mäkký jer, už beztak irelevantný, čo do výslovnostnej podoby. Dôležitá je identita sémantickej štruktúry, ktorú možno usúvzťažniť so sémantikou bezpredponového slovesa použitého v Proglase v tvare *горещаго* (a ďalších variantoch). Tento tvar predstavuje v slovnom spojení *муčивý оheň* zmysluplný epiteton, pričom zároveň v celku slovného spojenia symbolizuje peklo ako stav ľudskej duše.

²⁰ Трїѡдѣ цвѣтнаѣ. Москва: Издание Московской Патриархии, 1992, с. 9.